

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА, М. М. БОНДАР

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ РАННЬОЇ БРОНЗИ В КАНЕВІ

Археологічним загоном Канівської комплексної експедиції Київського університету у 1960 р.¹ і спільною експедицією Інституту археології АН УРСР та Київського університету в 1961—1962 рр. були проведені розкопки одного з канівських селищ епохи бронзи, відкритих трипільською розвідковою експедицією ще в 1946 р.²

Поселення розташоване за 3 км на південний схід від центра Канева, в урочищі Ісковщина.

Під цією назвою у місцевого населення відоме одне з підвищень правого берега Дніпра. Ісковщина з трьох боків обмежена глибокими стародавніми ярами, а з півночі круто обривається до Дніпра, утворюючи труднодоступну, майже вертикальну стіну висотою 15—20 м. Центральна частина підвищення являє собою відносно рівну площадку з незначним ухилом до південного сходу (рис. 1).

Шурфами і траншеями встановлено, що урочище заселялося двічі: в епоху бронзи і в скіфський період³. Поселення бронзового віку, в основному, було зосереджено в центральній частині підвищення і на його східному схилі.

Житла й господарські ями скіфського часу частково зруйнували культурний шар епохи бронзи. Особливо пошкодженою виявилась західна частина поселення. В центрі підвищення скіфи залишили значно менше слідів свого перебування; у східній частині скіфський матеріал майже зовсім відсутній.

Шурфи, закладені в південно-західній і південно-східній частинах урочища показали, що поселення завширшки 10—30 м було витягнуте вздовж берега на 100—120 м. За три роки було розкопано понад 1000 м², що становить приблизно чверть усієї площі поселення (рис. 2).

Товщина культурного шару в середньому дорівнює 40—50 см. Побутові залишки залягали на глибині від 0,10 до 0,60 м — в чорноземі та верхньому шарі бурого суглинку.

Насиченість культурного шару керамікою, кістками тварин та іншими побутовими залишками дуже нерівномірна. В житлах та поблизу них налічувалося в середньому до 50 знахідок на квадратний метр. В інших місцях поселення, не пов'язаних з житлами, на квадратний метр

¹ М. М. Бондар, Нові дані про пам'ятки періоду середньої бронзи в околицях Канева, Вісник Київського університету, № 4, 1961, стор. 105—109.

² Т. С. Пасек, Селища епохи бронзи в районі Канева, КСИИМК, в. XXV, 1949, стор. 42—48.

³ Характеристика скіфського матеріалу частково подана в названій статті М. М. Бондаря.

припадало не більше 5—7 фрагментів кераміки, траплялися поодинокі камені і кістки тварин.

На поселенні відкриті й досліджені залишки чотирьох жител. Безумовно, їх було значно більше, але одні зруйновані житлами скіфського часу, інші залишилися не розкопаними. Серед досліджених жител два виявились дуже пошкодженими, в двох інших вдалося визначити межі й простежити окремі деталі підлоги, стін, вогнищ.

Житло 1 (розкопки 1960 р.) було виявлено в розкопі «А», закладеному у західній частині поселення. Місце житла визначилось на

Рис. 1. Урочище Ісковщина. Вигляд зі сходу.

досить обмеженій ділянці по скупченнях черепків і кількох розвалах посуду, що збереглися в непорушеному стані на рівні стародавнього горизонту.

Наскільки вдалося простежити, наземне житло мало прямокутну форму й було витягнуте з півночі на південь на 5,5 м, а зі сходу на захід — на 4 м.

На підлозі житла виявлено шість розвалів посудин, зосереджених в його південно-східній частині. Деякі з них мали вигляд компактних скупчень, фрагменти інших були розкидані.

На північний захід від житла, очевидно, вже за його межами, виявлено скупчення фрагментів від чотирьох посудин, розташованих близько один від одного. Можливо, тут була якась господарська будова чи просто двори́к, де проходило господарське життя влітку.

Житло 2 (розкопки 1960 р.) виявлено в центрі поселення. Виходячи з розташування розвалів посудин і скупчення кераміки, робимо висновок, що житло було витягнуте з півночі на південь приблизно на 6 м, а в напрямі із заходу на схід — на 5,2 м. Таким чином, площа його дорівнювала 30—35 м². Як і в першому житлі, тут було виявлено кілька роздавлених посудин, що збереглися частково. Шість посудин знаходились, очевидно, вздовж стін, дві — в центрі.

Так само, як біля житла 1, на площі житла 2 та поруч траплялося вугілля, каміння і перепалені кістки тварин.

Житло 3 (розкопки 1961 р.) виявлене в північно-східній частині розкопу «Г», на східній околиці поселення. Воно збереглося краще від двох попередніх, тому легше було простежити його контури і планування. Цьому сприяло ще й те, що північна частина житла була на

20—25 см заглиблена в суглинок. Це сталося, очевидно, внаслідок того, що при спорудженні житла на схилі виникла необхідність вирівняти його підлогу (рис. 3). З північного сходу на південний захід житло витягнуте на 7,6 м, з заходу на схід — на 5,8 м.

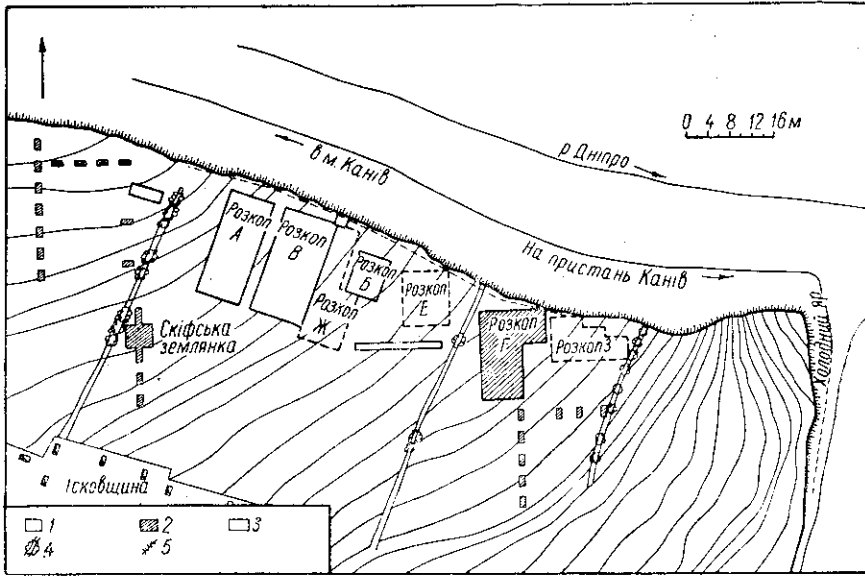

Рис. 2. Схематичний план поселення.

1 — розкопки 1960 р.; 2 — розкопки 1961 р.; 3 — розкопки 1962 р.; 4 — лісозахисні смуги; 5 — зачистка обриву.

У північно-східному кутку було збудоване вогнище. Від нього залишилось скупчення каменів, що має овальну форму та розміри $2 \times 1,3$ м. Вогнище було збудоване з великих уламків граніту; на деяких з них були помітні сліди грубого обтісування. Два найбільших камені лежали пліском у центрі, решта групувалась навколо, утворюючи овал. Глибина залягання каменів дещо більша, ніж рівень підлоги житла. Отже, вогнище було споруджене у підготованому заздалегідь невеликому заглибленні. Камені вогнища дуже обпалені, що свідчить про тривале його існування. Простір між каменями було заповнено землею, перемішаною з дрібним вугіллям. Із східного і північного боків вогнища лежали великі куски вугілля завдовжки 15—20 см.

На північ від вогнища знаходилось велике скупчення кераміки. Біля північної стінки житла виявлено ямку від стовпа діаметром 0,20 м, завглибшки близько 0,40 м. Ще три таких ямки, очевидно, теж від стовпів, виявлено біля південної стінки. В північній частині житла знаходилась велика господарська яма правильної округлої форми з рівними стінками. Діаметр ями — 1 м, глибина — 72 см. Яма була заповнена кістками тварин і невеликою кількістю черепків. За межами житла, біля південної його стінки, були ще дві невеликі ямки, розташовані на відстані 1,5 м одна від одної. Між ними виявлені зотлілі та перепалені прутики, що лежали паралельно один одному. Мабуть, це залишки якоїсь огорожі або тину. Далі на південь, на відстані 3 м від південної стінки, збереглися сліди ще одного вогнища і розвали кількох посудин. Вогнище являло собою купу попелу діаметром 40—50 см. Біля нього лежали черепки великої неорнаментованої посудини. Нарешті, біля південної стінки розкопу була виявлена ще одна велика господарська яма. Вона мала правильну овальну форму

і була витягнута з заходу на схід на 1,4 м. Глибина ями в центрі досягала 1 м, до країв дно ями трохи піднімалось (рис. 4).

Житло 4 (розкопки 1961 р.) виявлене в центрі поселення на розкопі «Ж». Межі житла встановлено по глиняній обмазці, що служила,

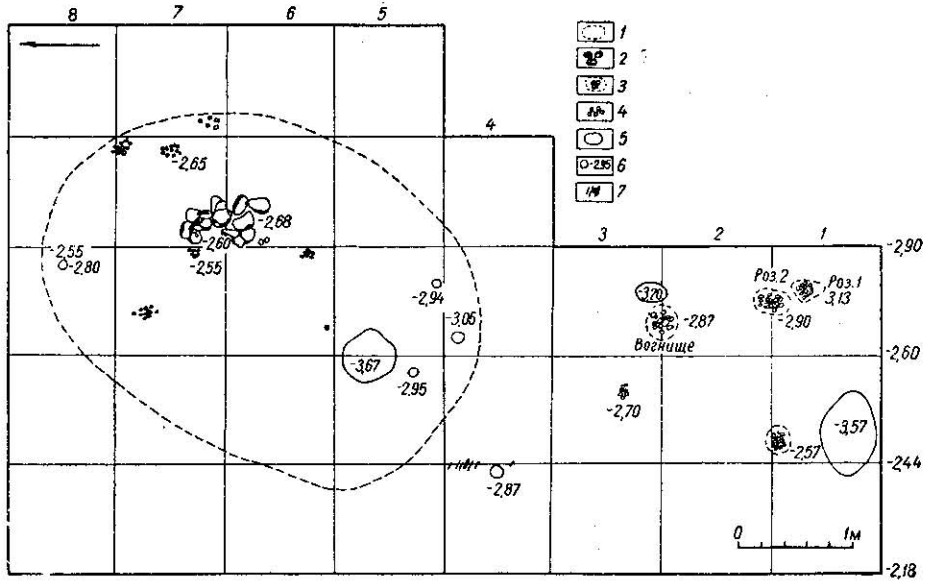

Рис. 3. План розкопу «Г» з житлом.

1 — можливі контури житла; 2 — вогнища; 3 — розвали посудин; 4 — скупчення кераміки; 5 — господарські ями; 6 — ями від стовпів; 7 — залишки дерева.

Рис. 4. Вогнище у житлі № 3.

очевидно, підлогою. Обмазка виявлена на глибині 0,65—0,70 м від поверхні. Вона збереглася у вигляді трьох досить великих ділянок неправильної форми з рваними краями і великою кількістю ям, проритих гризунами та прорізаних корінням рослин. Вимашена глиною площадка мала прямокутну форму й була витягнута зі сходу на захід на 4,9 м, а з півночі на південь — на 3,95 м. Такими, мабуть, і були розміри наземного житла. Глинобитна обмазка мала рівну, добре утрам-

бовану поверхню. Її товщина в центрі досягала 3 см, а по краях 2—1,5 см. В кількох місцях вдалося простежити кілька прошарків глини, сліди багаторазового ремонту обмазки. Колір її світло-жовтий, але в ряді місць зустрічалися темно-бурі плями, що, можливо, виникли при випалі.

На підлозі житла було виявлено кілька скупчень кераміки: два — в північному кутку, одне — в південно-східному. Посуд, очевидно, вкопували в землю, оскільки незруйновані нижні частини горщиків були

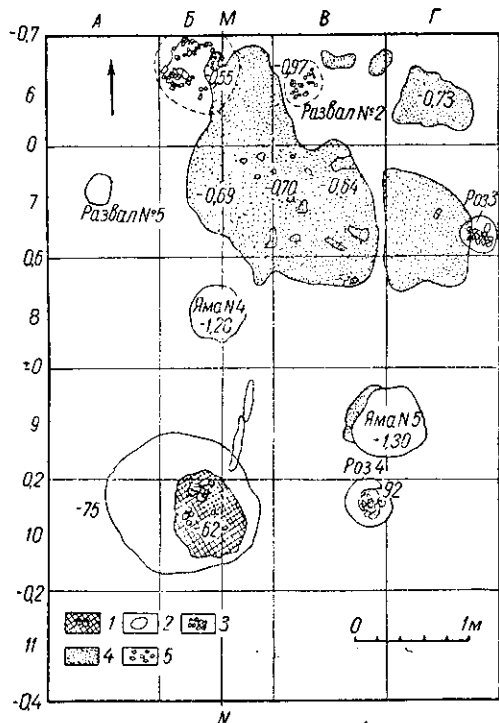

Рис. 5. План розкопу «Ж».

1 — вогнище; 2 — господарські ями; 3 — розвали посудин; 4 — обмазка долівки; 5 — скупчення кераміки.

заповнені кістками тварин, уламками посуду і камінцями (рис. 5).

На основі здобутих під час розкопок даних можна упевнено говорити, що основним типом жител на поселенні були наземні будівлі. Вони дещо заглиблювалися в материк (на 15—20 см) лише в тому випадку, коли споруджувались на схилах, де необхідно було заздалегідь вирівняти площадки. Наскільки вдалось простежити, житла розміщалися вздовж берега в два ряди.

По розташуванню господарських ям, скупченню кераміки та інших культурних залишків можна зробити висновок, що вхід у житло був з протилежного до річки боку.

Збереженість жител не дає можливості впевнено говорити про їх форму. Найімовірніше це були прямокутні житла, довжина яких дорівнювала в середньому 5—6 м, ширина — 4—5 м.

Стіни, певне, були глинобитні, з очеретяною чи солом'яною покрівлю. Простежені в житлі 3 ями від стовпів, що розміщувались по центральній осі, свідчать про двосхилу покрівлю.

Земляна підлога добре вирівнювалась, утрамбовувалась, а іноді і обмазувалась глиною.

виявлені нижче рівня обмазки. Особливо цікавим виявилося скупчення кераміки в південно-західному кутку житла. Тут були знайдені фрагменти від кількох посудин, в тому числі від шаровидної амфори, типової для інвентаря поховань середньодніпровської культури. Інші уламки, знайдені у цьому скупченні, належали звичайним для поселення плоскодонним горщикам.

Вогнище знаходилося за межами житла, на відстані 3,5 м на південь від краю глиняної обмазки. В невеликому овальному заглибленні збереглися кілька каменів (значна частина з них давно вже була вибрана) та велика купа зцементованого попелу, змішаного з вугіллям.

За 2 м на схід від вогнища виявлено розвал вкопаного в землю високого горщика, пишно орнаментованого тасьмою. Поблизу знаходилися дві господарські ями округлої форми, глибиною 1,2 і 1,3 м,

Вогнища були двох типів. В житлах частіше зустрічаються печі з каменю та глини, влаштовані в спеціальних заглибинах. Користувались також і звичайними вогнищами — багаттями, які розпалювались і в житлах, і поза житлами, поблизу від них, де в теплу пору року проходила вся господарська діяльність і де виявляється найбільша кількість господарських ям і кераміки.

За загальним типом, розмірами та характером вогнищ житла на поселенні Ісковщина близькі до наземних жител, відкритих І. І. Артеменко на ряді поселень середньодніпровської культури Верхнього Подніпров'я⁴.

Простежуються також спільні риси з житлами поселень фат'янівської культури. Зокрема, цікаво відзначити, що на фат'янівському поселенні Хула-Сюче, поблизу с. Ізванково, Аліковського району, Чувашської АРСР, були виявлені наземні житла з обпаленою глиняною долівкою⁵.

Топографія поселення, характер жител, насиченість культурного шару свідчать про те, що воно існувало досить довгий час та належало цілком осілому населенню, основним заняттям якого були землеробство та скотарство.

На поселенні в Ісковщині знайдено велику кількість кісток тварин. Для визначення був взятий фауністичний матеріал тільки з жител та господарських ям, які, поза сумнівом, відносились до епохи бронзи. Серед кісток тварин були визначені кістки бика, вівці-кози, коня та свині. Кістки диких тварин становлять близько 12% від загальної кількості, що вказує на невелику роль полювання у господарстві жителів поселення⁶.

Про заняття населення землеробством свідчить досить велика кількість (близько 15 уламків) зернотерок і розтирачів.

Інші вироби з каменю представлені відбійниками і кількома уламками просвердлених сокир. Серед знарядь з кременю треба відзначити скребки, виготовлені на відшепах різного розміру і форми, одну долотовидну, сокирку підтрикутної форми з зашліфованим лезом і кілька стріл з коротким стрижнем.

Знайдено декілька кістяних проколок і шил, а також уламок рогової сокирки, від якої лишилась лише частина леза, що дає можливість віднести сокиру до типу вислообушних.

Основну частину знахідок на поселенні становить кераміка. Вона відіграє головну роль у визначенні часу та культурної приналежності поселення, через це на описі її варто зупинитися більш детально.

При підрахунку дниць і вінець стало очевидним, що на поселенні виявлені уламки приблизно 700 посудин. Всі вони дуже фрагментовані, внаслідок чого лише частину посуду вдалося реставрувати. Через це немає достатньої впевненості в тому, що відтворено всі форми кераміки, які були у побуті. Зокрема, вражає повна відсутність мисок.

Весь посуд виліплений від руки. До глини у великій кількості додавався пісок, що робило горщики щільними і важкими. Випал середній, стінки посудин не завжди добре пропалені, внаслідок чого внутрішня частина черепка іноді лишається чорною. Зовнішня поверхня посуду здебільшого має бурий, чорний і сірий колір.

⁴ І. І. Артеменко, Поселення среднеднепровской культуры на территории Верхнего Поднепровья, ҚСІИМҚ, в. 88, 1962, стор. 73; його ж, Среднеднепровская культура, СА, 1963, № 2, стор. 22.

⁵ П. Д. Степанов, Фат'яновские поселения в Западном Поволжье, ҚСІИМҚ, в. 53, 1954, стор. 55; його ж, О фат'яновских поселениях, СА, 1958, № 2, стор. 132.

⁶ Кістки визначені В. І. Бібіковою.

Зовні посудини завжди рівно заглажені. На внутрішній поверхні іноді помітні смуги від загладження пучком трави чи спеціальним гребінцем.

Всю кераміку можна поділити на дві великі групи: I — плоскодонні горщики; II — круглотілий і круглодонний посуд.

I. В першій, найбільшій за кількістю посуду групі (рис. 6, 1—10) можна виділити кілька форм: а) горщики видовжених пропорцій. Вони мають слабо випуклий, близький до яйцевидного корпус і рівні, більш або менш високі, прямі вінця, іноді з «комірцем» (рис. 6, 1, 4, 6, 7).

б) присадкуваті горщики, висота яких завжди більша, ніж діаметр вінця. Такі горщики мають випуклий корпус і дуже відігнуті назвні вінця (рис. 6, 3, 5, 8, 9).

Вся кераміка першої групи пишно орнаментована. Здебільшого орнамент вкриває лише верхню частину горщика. Проте зустрічається посуд, суцільно вкритий орнаментом — від вінця до дна. Одним з найпоширеніших є шнуровий орнамент у вигляді відбитків простого одинарного шнура, тасьми, «гусенички». Значно рідше зустрічається посуд, прикрашений зубчастим і гребінчастим штампом. Цей орнамент наносився переважно на горщики видовжених пропорцій. Проте він зустрічається і на горщиках інших форм.

Найменшу щодо кількості групу становлять горщики, прикрашені прямокутними чи овальними відбитками, зробленими паличкою та нігтьовими вдавлинами.

В орнаментальних мотивах спостерігається сталість і одноманітність. В більшості випадків візерунок складається з горизонтальних чи косих рядів або ж трикутників, заштрихованих та пустих, що опущені вершинами донизу.

Як правило, вінця прикрашені візерунком у вигляді паралельних рядів, і тільки зрідка — рядами відбитків, що йдуть вертикально.

II. Другу, значно меншу групу становлять горщики типу шаровидних амфор, круглотілі кубки, а також посуд блоковидної форми чи у вигляді дзвону. Всі вони виявлені у фрагментах і часто впізнаються тільки завдяки характерній і дуже своєрідній орнаментатії. Основним елементом цього орнаменту є трикутники, які стикаються сторонами, ялинковий візерунок і вертикальні смуги, що обводились короткими рисками і крапками. Здебільшого такий орнамент вкривав або всю посудину, або тільки верхню її половину (рис. 6, 11—21, 24, 25).

Частина посуду другої групи за технічними ознаками, товщиною стінок, складом глини, обробкою поверхні абсолютно аналогічна посуду першої групи. Така, наприклад, шаровидна амфора, яку було виявлено в житлі 3 і майже повністю вдалося реставрувати. Це товсто-стінна, велика за розміром посудина, виготовлена із глини з домішкою крупнозернистого піску, з шорсткою поверхнею і досить неохайно нанесеним орнаментом (рис. 6, 11). За формою і орнаментатією ця посудина дуже близька до амфори, виявленої в кургані середньодніпровської культури біля с. Янковичі⁷.

Фрагментами посудин блоковидної форми, очевидно, є знайдені на поселенні два великі уламки з дуже своєрідним, косо зрізаним до середини краєм вінця і слабим перегином посередині корпусу. Крім того, знайдена велика кількість фрагментів, за якими форму посуду важко відтворити. Проте завдяки дуже характерній орнаментатії їх, без сумніву, можна віднести до цієї ж групи кераміки. Серед них заслугують на увагу дві ручки від шаровидної амфори (рис. 6, 16). Одна з них (менша за розмірами) — округла у перерізі, позбавлена орнаменту. У верхній і нижній її частинах є два поперечні отвори.

⁷ Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, в. XVI, 1947, стор. 43, рис. 13, 4.

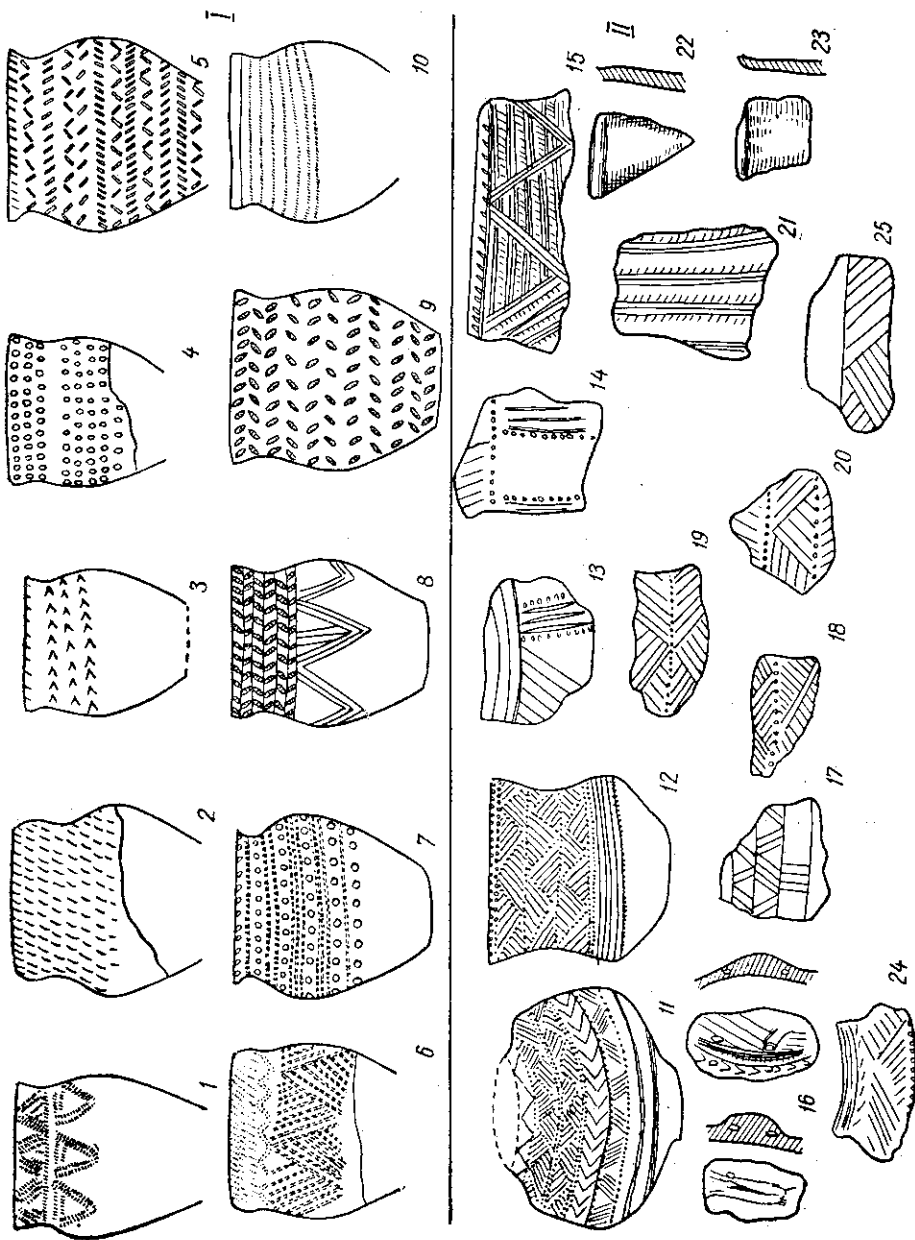

Рис. 6. Кераміка з поселення Ісковщина.
 I — посуд першої групи; II — посуд другої групи.

Друга ручка, овальна в перерізі, по боках орнаментована прокресленими лініями, які, певно, є частинами орнаменту, що вкриває увесь корпус посудини. Як і перша ручка, вона має простромлені отвори. Знайдені також вінця від шаровидної амфори і частина корпусу посудини (форма її не досить ясна), орнаментовані рядами заштрихованих трикутників (рис. 6, 24, 25).

Деякі горщики другої групи виготовлені більш старанно. Глина добре перемішана, позбавлена грубої домішки. Такий посуд більш тонкостінний, має добре заглажену поверхню і дбайливо нанесений орнамент. Один з таких горщиків блоковидної форми вдалося реставрувати. Він має високу, пряму шийку і дуже випуклий корпус, який плавно переходить в округле, або ж злегка сплющене дно. Весь горщик вкритий орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників, що стикаються сторонами і облямовані внизу дрібними округлими наколами (рис. 6, 12).

Знайдено також ще кілька фрагментів, які, певно, належать посудинам подібного типу.

Час існування поселення може бути визначений на основі таких опосередкованих даних, як загальний характер інвентаря, та за допомогою аналогій з керамікою і окремими виробами краще датованих пам'яток.

Вироби з каменю, а також плоскодонні горщики, орнаментовані відбитками тасьми, дуже близькі до кам'яних знарядь та кераміки катакомбної культури. До деякої міри це дає підставу синхронізувати згадану культуру і поселення в Ісковщині.

Знайдені на поселенні шаровидні амфори та дзвоноподібний посуд, в свою чергу, знаходять собі близькі аналогії в західних культурах шнурової кераміки і, зокрема, в злотській культурі. Ці культури недавно були датовані за допомогою радіокарбонowego методу; злотська культура віднесена до кінця III тисячоліття до н. е.⁸ Близька дата була одержана також для культури шнурової кераміки Середньої Германії⁹.

Приблизно до цього часу слід віднести, мабуть, і поселення в Ісковщині.

Великий інтерес становить визначення культурної приналежності поселення. Т. С. Пассек, яка відкрила і вперше описала Канівські поселення, віднесла їх до часу катакомбної культури. При цьому, однак, вона відзначила своєрідність виявленої кераміки і її відміну від посуду, характерного для катакомбної культури, і тому взяла слово «катакомбна» в лапки.

Згодом Т. Б. Попова, виділивши на Середньому Дніпрі особливий варіант катакомбної культури, віднесла Канівські поселення до цього варіанта¹⁰. Досить широкі розкопки, проведені на одному з цих поселень, дають можливість поставити питання про їх культурну приналежність на більш надійну основу. При описі керамічного матеріалу вже відзначалось, що посуд, виділений в другу групу, знаходить прямі аналогії серед кераміки поховань середньодніпровської культури. З другого боку, ще Т. С. Пассек, характеризуючи пам'ятки середньодніпровської культури, виділила ряд поховань, в яких, крім круглотілих кубків, шаровидних амфор і блоковидних горщиків, зустрічались звичайні плоскодонні горщики, прикрашені шнуровим і прокресленим орнаментом. В ряді поховань середньодніпровської культури (села

⁸ Z. Krzak, *Materialy do znajomości kultury złotskiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961.

⁹ H. Behrens, *C¹⁴ Daten für das mitteldeutsche Neolithikum*, *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* Halle, Bd 46, 1962, стр. 44.

¹⁰ Г. Б. Попова, *Племена катакомбной культуры*, Труды ГИМ, в. 24, 1955, стр. 75.

Медвин, Янковичі, Зеленки, Стретівка, Нетеребки) був виявлений плоскодонний посуд, що є основним на поселенні в Ісковщині.

Все це дає можливість висловити припущення, що пам'ятки середньодніпровської культури, які до цього часу були представлені на Середньому Дніпрі лише похованнями, і поселення типу Ісковщини залишені одним і тим же населенням.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ, Н. Н. БОНДАРЬ

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ В КАНЕВЕ

Резюме

Совместной экспедицией Института археологии АН УССР и Киевского государственного университета в течение трех сезонов (1960—1962 гг.) проводилось исследование поселения эпохи бронзы в урочище Исковщина под Каневом.

Вскрыта почти третья часть всей площади поселения. Обнаружены и исследованы четыре наземные жилища; в двух из них встречены каменные очаги и обожженный глиняный пол. Топография поселения, характер жилищ, мощность культурного слоя, а также находки зернотерок, растиральников и большого количества костей домашних животных указывает на длительность его существования и на занятие населения земледелием и скотоводством.

Керамика, обнаруженная на поселении, делится на две группы. Для первой, количественно преобладающей, характерны плоскодонные горшки различных типов. Вторую группу составляют круглотелые сосуды: кубки, шаровидные амфоры и блоковидные сосуды. Посуда второй группы находит себе прямые аналогии в керамике погребений среднеднепровской культуры. В этих погребениях встречаются плоскодонные горшки, типичные для первой группы керамики поселения Исковщина. Это дает основания предположить, что поселение Исковщина (как и другие поселения Каневской группы), а также погребения среднеднепровской культуры оставлены одним и тем же населением.